

O‘ZBEK TILINING IJTIMOIIY MUNOSABATLARDA TUTGAN O‘RNI VA UNING PSIXOLINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Abdug‘ofurova Gulsanam Ilhomjon qizi

Andijon davlat pedagogika instituti,
Pedagogika va psixologiya fakulteti, Psixologiya yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23670773>

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o‘zbek tilining ijtimoiy munosabatlarni shakllantirish, tartibga solish va shaxslararo muloqotni yo‘lga qo‘yishdagi o‘rni psixolingvistik hamda ijtimoiy-psixologik yondashuvlar asosida tadqiq etiladi. Inson ruhiyati, kognitiv jarayonlar va lingvistik tanlovlar o‘rtasidagi bog‘liqlik o‘zbek muloqot madaniyati misolida tahlil qilingan. Shuningdek, muloqot jarayonida qo‘llaniladigan verbal va nonverbal vositalarning emotsional holatga ta‘siri, milliy-madaniy kodlar va murojaat shakllarining ijtimoiy nizolarni bartaraf etishdagi psixologik funksiyalari ilmiy asoslab berilgan.*

Kalit so‘zlar: *psixolingvistika, ijtimoiy munosabatlar, verbal muloqot, kognitiv psixologiya, emotsional intellekt, muloqot amaliyoti, milliy o‘zlik, shaxslararo dissonans.*

KIRISH

Insoniyat jamiyati taraqqiyotining barcha bosqichlarida til faqatgina axborot almashish yoki fikr ifodalash quroli bo‘lib qolmasdan, balki ijtimoiy munosabatlarni shakllantiruvchi, shaxslararo emotsional va psixologik aloqalarni tartibga soluvchi murakkab kognitiv mexanizm vazifasini o‘tab kelgan. Tilning ijtimoiy tabiati uning jamiyatdagi har bir shaxsning ruhiy dunyosi, fikrlash tarzi, qadriyatlar tizimi va xulq-atvori bilan bevosita bog‘liqligida namoyon bo‘ladi. Zamonaviy fanlar chorrahasida shakllangan psixolingvistika va ijtimoiy psixologiya sohalarida til hodisasini inson psixikasining mahsuli va ayni paytda ijtimoiy munosabatlarning yetakchi omili sifatida tadqiq etadi.

O‘zbek tili o‘zining boy leksik tarkibi, moslashuvchan sintaktik qurilishi, ma‘nodosh so‘zlarning ko‘pligi va o‘ziga xos pragmatik xususiyatlari bilan ijtimoiy munosabatlarda chuqur psixologik funksiyalarni bajaradi. Muloqot jarayonida ishlatiladigan har bir so‘z, ibora yoki grammatik shakl so‘zlovchining ichki kechinmalarini, tinglovchiga bo‘lgan munosabatini, uning emotsional intellektini va ijtimoiy pozitsiyasini aks ettiradi. Shu bois, o‘zbek tilining ijtimoiy munosabatlardagi o‘rnini psixolingvistik va ijtimoiy-psixologik nuqtai nazardan o‘rganish bugungi globallashuv davrida alohida dolzarblik kasb etadi.

ASOSIY QISM

1. Til va psixikaning o‘zaro uzviyligi: Psixolingvistik nazariyalar va amaliyot

Psixolingvistikaning fundamental tamoyillaridan biri shuki, til insonning kognitiv strukturalari va emotsional holatining ochiq ko‘zgusidir. Atoqli psixolog L.S. Vygotskiy ta’kidlaganidek, "Fikr so‘zda ifodalanmaydi, balki so‘z orqali shakllanadi va amalga oshadi". Demak, insonning ijtimoiy munosabatlardagi xulq-atvori va boshqalar bilan muloqot o‘rnatish qobiliyati uning lisoniy zahirasi va so‘z boyligi bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liqdir.

O‘zbek muloqot madaniyatida qo‘llaniladigan leksik birliklar so‘zlovchining ichki ruhiy holatini va shaxslararo munosabatlarni tartibga solish darajasini ochiqdaydi. Ijtimoiy munosabatlarda so‘z tanlash va uni to‘g‘ri kontekstda qo‘llash empatiya hamda emotsional barqarorlik ko‘rsatkichidir. Masalan, o‘zbek tilidagi murojaat shakllari ("siz", "aka", "opa", "usta", "mullaka", "domla") shunchaki grammatik yoki odob-axloq me‘yori bo‘lib qolmay, balki so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi psixologik masofani (proxemics) belgilaydi hamda muloqot ishtirokchilarida psixologik xavfsizlik hamda o‘zaro hurmat hissini uyg‘otadi.

2. O‘zbek tilidagi murojaat odobi va uning ijtimoiy-psixologik regulativ funksiyasi

Ijtimoiy psixologiyada shaxsning jamiyatdagi o‘rnini belgilashda va guruhlararo munosabatlarni tartibga solishda muloqot stili hal qiluvchi ahamiyatga ega. O‘zbek tilida kishilik olmoshlarining qo‘llanilishi ("sen" va "siz") o‘ziga xos psixologik yuklamaga ega. Tinglovchiga "siz" deb murojaat qilish orqali so‘zlovchi nafaqat ijtimoiy masofani saqlaydi, balki qarshisidagi shaxsning sub’yektiv qadr-qimmatini e’tirof etadi. Bu esa o‘z navbatida muloqotdagi nizoli holatlar, agressiya va psixologik qarshiliklarni (psychological barrier) keskin kamaytiradi.

O‘zbek tilining boy frazeologiyasi va duo-tilak shakllari ijtimoiy psixologiyada "psixologik amortizator" vazifasini bajaradi. Kundalik muloqotda keng qo‘llaniladigan "baraka toping", "salomat bo‘ling", "umringizdan baraka toping", "qilingan mehnat hisob" kabi iboralar muloqot ishtirokchilarida ijobiy emotsional fon yaratadi. A.A. Leontyev ta’kidlaganidek, muloqot jarayonidagi verbal rag‘batlantirish inson ruhiyatidagi xavotir darajasini pasaytiradi va konstruktiv hamkorlik imkoniyatini oshiradi.

3. Til va milliy-psixologik identifikatsiya hodisasi

Til — shaxsning milliy, madaniy va ijtimoiy identifikatsiyasini belgilovchi asosiy kognitiv mezonlardan biridir. O‘zbek tilining maqol, matal, frazeologik birliklari va idiomalari xalqning ko‘p asrlik psixologik tajribasi, qadriyatlar tizimi hamda dunyoqarashining umumlashmasidir. Muloqot jarayonida xalq maqollaridan foydalanish ("Aytilgan so‘z — otilgan o‘q", "Yaxshi so‘z bilan ilon inidan chiqar", "Tilga e’tibor — elga e’tibor") ijtimoiy aloqalarda fikrning ta’sirchanligini oshiradi, ishontirish (persuasion) mexanizmini kuchaytiradi.

So‘zlovchining o‘z ona tilida aniq, tushunarli va emotsional boy muloqot olib borishi unda o‘z-o‘zini baholash (self-esteem) ko‘rsatkichining yuqori bo‘lishini ta’minlaydi. Ijtimoiy guruhlarda va rasmiy muassasalarda o‘zbek tilining faol qo‘llanilishi guruhlararo integratsiyani, ijtimoiy jipslikni hamda fuqarolik identifikatsiyasini rivojlantiradi. Shaxs o‘z fikrini ona tilida erkin va chuqur ifodalay olganda, unda psixologik dissonans va o‘zini namoyon qilishdagi cheklovlar bartaraf etiladi.

4. Zamonaviy ijtimoiy munosabatlarda til va muloqot deformatsiyalari: Psixologik muammolar

Bugungi globallashuv va jadal raqamlashtirish davrida ijtimoiy munosabatlarda verbal muloqotning shakli hamda mazmuni jiddiy o‘zgarishlarga duch kelmoqda. Ijtimoiy tarmoqlar va messenjerlardagi qisqa xabarlar, emodzilar hamda turli jargonlarning ko‘payishi chuqur emotsional va psixologik muloqotning sayozlashuviga olib kelmoqda. O‘zbek tilining emotsional va leksik boyligidan to‘liq foydalanmaslik verbal emotsional ifodalashning cheklanishiga (aleksitimik

tendensiyalar) hamda shaxslararo munosabatlarda tushunmovchiliklarning ortishiga sabab bo‘lmoqda.

Shu bilan birga, muloqotda tajovuzkor va destruktiv so‘zlardan foydalanish shaxsiyatning psixologik himoya mexanizmlarini buzadi va jamiyatda suitsidal, deprissiv hamda anomik holatlarning ortishiga bilvosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli, ijtimoiy munosabatlarda o‘zbek tilining to‘g‘ri, adabiy, estetik va emotsional boy shaklda qo‘llanilishini targ‘ib qilish nafaqat tilshunoslik, balki ijtimoiy psixologiya hamda pedagogikaning ham dolzarb vazifasidir.

XULOSA

O‘zbek tili ijtimoiy munosabatlarni shakllantiruvchi, shaxslararo emotsional va psixologik aloqalarni tartibga soluvchi, milliy-kognitiv kodlarni avloddan-avlodga o‘tkazuvchi qudratli vositadir. Psixolingvistik va ijtimoiy-psixologik nuqtai nazardan, tildan foydalanish darajasi, so‘z boyligi va muloqot madaniyati shaxsning kognitiv, emotsional va ijtimoiy rivojlanish darajasini bevosita aks ettiradi.

O‘zbek tilidagi murojaat shakllari, iltifot va duo iboralari, milliy-madaniy birliklar shaxslararo muloqotda ishonch, hurmat hamda ruhiy barqarorlikni ta’minlashga xizmat qiladi. Jamiyatda o‘zbek tilining ijtimoiy va psixologik maqomini yuksaltirish, so‘zlashuv madaniyatini rivojlantirish hamda yoshlar o‘rtasida boy verbal muloqot ko‘nikmalarini shakllantirish ijtimoiy munosabatlarning sog‘lom va konstruktiv ruhda rivojlanishini kafolatlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Vygotskiy L. S. Myshlenie i rech. — Moskva: Labirint, 1999. — 352 s.
2. Leontyev A. A. Osnovy psixolingvistiki. — Moskva: Smysl, 2003. — 287 s.
3. Mahmudov N. Muloqot madaniyati va til ta’limi. — Toshkent: O‘zbekiston, 2006. — 184 b.
4. G‘oziyev E. G‘. Muloqot psixologiyasi. — Toshkent: Universitet, 2010. — 156 b.
5. Yoqubov H. Psixolingvistika asoslari. — Farg‘ona: Farg‘ona nashriyoti, 2018. — 210 b.
6. Umarov B. M. Ijtimoiy psixologiya. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2012. — 240 b.